

נשים מוכות בחברות קולקטיביסטיות: סוגיות בהתערבות ובהעצמה

מוחמד חאג'יחיא ואלישבע סדן*

בשלושת העשורים האחרונים פותחו מודלים לא מעטים להתערבות פרטנית וקבוצתית עם נשים מוכות. המשותף לכל המודלים הוא ההנחה כי לאלימות נגד נשים אין מקום במערכת יחסים אינטימית, וכי לנשים יש זכות בסיסית ובלתי מעורערת לביטחון. כמעט כל המודלים הללו פותחו בחברות מערביות בעלות אופי אינדיבידואליסטי, ולעתים מתעוררות שאלות ותהיות אודות מידת הלימתם להתערבות עם נשים מוכות בחברות קולקטיביסטיות. מאמר זה מנסה לעמוד מקרוב על מאפייניהן של חברות קולקטיביסטיות, תוך אימוץ מסגרת קונספטואלית שבה "העצמי", "עמדות", "ערכים" ו"פעילויות והתנהגויות" הם מימדים מרכזיים. המאמר דן באופן שבו מימדים אלה יכולים להיות בעלי זיקה לבעיית האלימות נגד נשים בחברות קולקטיביסטיות, כיצד הם עשויים להשתקף בהתמודדותן של נשים מוכות עם האלימות נגדן בחברות אלה, וכיצד ישפיעו על האפשרויות להתערבות מקצועית. המאמר ממשיך ודן באפשרויות יישום ההעצמה, כתיאוריה וכפרקטיקה, בהתערבות עם נשים מוכות בחברות קולקטיביסטיות.

מילות מפתח: נשים מוכות; אלימות נגד נשים; חברות קולקטיביסטיות; התערבות מקצועית; העצמה

מחקרים רבים מצביעים על כך שבעיית האלימות נגד נשים מצד בן הזוג האינטימי קיימת במרבית החברות בעולם, ואולי אף בכולן (Levinson, 1989). בהסתמך על סקירת 35 מחקרים ממגוון ארצות, הגיעו הייסי, פיטאנגואי וג'רמיין (Heise, Pitanguy, & Germain, 1994) למסקנה שרבע עד מחצית מהנשים מדווחות על התעללות פיזית מצד בן זוג נוכחי, או בן זוג בעבר (נשים סובלות גם מהתעללות פסיכולוגית, מינית, כלכלית וחברתית, שהם אופנים וסוגים אחרים של התעללות, מצד בני זוגן האינטימיים, אם כי התנסויות אלה מדווחות פחות לשירותי הבריאות, לשירותי בריאות הנפש ולשירותי הרווחה והחוק). ללא קשר לשיעור הדיווח על מקרי התעללות, ובהתבסס על ידע אמפירי וטיפולי שנצבר במשך שלושת העשורים האחרונים, ניתן לטעון במידה רבה של ביטחון כי התעללות בעלים בנשותיהם

* שני המחברים תרמו במידה שווה למאמר וסדר השמות אינו מעיד על בכירות.

מתרחשת בכל התרבויות, בכל השכבות החברתיות-כלכליות ובאזורים גיאוגרפיים שונים – אם כי מידת השכיחות והתדירות של אלימות כזו משתנה מהקשר להקשר (Haj-Yahia, 2000a; Levinson, 1989). יחד עם זאת, חברות נבדלות ביניהן בתפיסות באשר לאלימות נגד נשים במשפחה, ובעמדות כלפי נשים מוכות וכלפי בעלים אלימים. הבדלים אלה משתקפים בהיבטים כגון הצדקת ההתעללות או האלימות, מידת הסובלנות כלפי בעלים אלימים, מידת האשמת הנשים באלימות כלפיהן ובתגובה החברתית הפורמלית לגילויים שונים של הבעיה (Campbell, 1992; Haj-Yahia, 2000b; Levinson, 1989).

בחברות רבות בעולם, במיוחד בחברות מערביות אינדיבידואליסטיות (כמו צפון אמריקה, מערב אירופה, אוסטרליה וניו-זילנד), נחקקו ונאכפו בעשורים האחרונים חוקים על מנת למנוע אלימות כלפי נשים. בנוסף, הוקצו בחברות הללו משאבים לפיתוח ולהקמה של שירותים לתמיכה בנשים מוכות ולטיפול בגברים אלימים, וביניהם מקלטים, מרכזי טיפול, תמיכה וייעוץ, ותוכניות העשרה לציבור הרחב ולאנשי מקצוע להתמודדות עם הבעיה. כמו כן הוקצו משאבים למחקר ולכינוסים ציבוריים ומדעיים על הבעיה. לחברות שבחרו להכיר בבעיה ולהגיב בהתאם יש מאפיינים אחדים: יש בהן תנועה פמיניסטית ותנועות נשים שונות וחזקות בעלות שורשים במודעות הציבורית ותשתית ארגונית מוצקה; יש בהן ארגונים ותנועות לזכויות אדם; הן בעלות מערכת שירותי בריאות, בריאות נפש ורווחה שמכירה בצרכים המיוחדים של קבוצות שונות באוכלוסייה ומספקת להן מענים; יש בהן אווירה ליברלית ודמוקרטית כלפי פרטים ומשפחות; כמו-כן נוצרה בהן הכרה כי אלימות של בני זוג אינטימיים כלפי נשים היא דפוס של שליטה בכפייה שנוצר בעקבות אי שוויון ביחסי העוצמה בין בני הזוג, והוא שמוביל לניצול לרעה של העוצמה (Haj-Yahia, 2000b; Levinson, 1989; Schechter, 1982, 1988).

אולם בחברות רבות ברחבי העולם, בעיקר בחברות קולקטיביסטיות מזרחיות (כמו המזרח התיכון, אפריקה, דרום מזרח אסיה ורבות ממדינות מזרח אירופה) החל להתעורר עניין ציבורי, מקצועי ומדעי בבעיית האלימות כלפי נשים במשפחה רק במהלך העשור האחרון. בחברות אלה עדיין נתפס הנושא כבעיה אישית או משפחתית יותר מאשר כבעיה חברתית או משפטית. לפיכך קיימת נטייה חזקה בחברות קולקטיביסטיות שאירועים של אלימות כלפי נשים במשפחה יידונו ויישמרו בתוך המשפחה ולא יטופלו בצורה מערכתית ועקבית (כגון על ידי שיתוף שירותי החוק, הבריאות או הרווחה), כפי שהיה ראוי לטפל בבעיה הרסנית ומסוכנת כזאת (Abraham, 2000).

הספרות המקצועית שהתפרסמה בשלושת העשורים האחרונים, בעיקר בחברות מערביות אינדיבידואליסטיות, מציגה מודלים של התערבות פרטנית וקבוצתית עם נשים מוכות. מודלים אלה נעים בין השקפת עולם פסיכו-דינמית להשקפת עולם

פמיניסטית – אם כי הגישה הפמיניסטית היא היותר מקובלת על ספקי שירותי בריאות הנפש ושירותי האנוש (Register, 1993). המשותף לכל המודלים הוא ההנחה כי לאלימות ולהתעללות אין מקום במערכת יחסים אינטימית, וכי לנשים יש זכות בסיסית ובלתי מעוררת לביטחון (Dutton, 1992; Haj-Yahia, 2000b; Register, 1993). בהתאם לעיקרון זה, הנשים עצמן וסביבתן החברתית והמקצועית אמורות להיות מודעות לבעיית האלימות ולהשלכותיה. כאשר מתרחשת אלימות כזאת, אין לראות באישה את הצד האשם. אי לכך, חשוב שאנשי המקצוע יוודאו את מידת הסיכון שבו נמצאת האישה המוכה בתחילת תהליך ההתערבות, ויעריכו את האסטרטגיות שבאמצעותן היא מתמודדת עם המצב. ברוח דומה יש לבחון את קיומם ואת זמינותם של משאבים פורמליים ובלתי פורמליים היכולים לסייע לאישה להתנגד לאלימות המופעלת כלפיה (Haj-Yahia, 2000b).

עיקרון משותף שני המנחה את מרבית הגישות והמודלים להתערבות עם נשים מוכות הוא הצורך להדגיש את כוחותיהן ואת יכולותיהן יותר מאשר את חולשותיהן. על פי עיקרון זה, ההתערבות מכוונת לשפר את תחושת הערך העצמי, הדימוי העצמי וההערכה העצמית של האישה, ולהפיג את תחושות חוסר הישע, חוסר האונים, חוסר התוחלת, הפחד, החרדה, הבושה, הבדידות, הלחץ והמצוקה הפסיכולוגית שהיא נתונה בהם (Dutton, 1992; Haj-Yahia, 2000b; Register, 1993). בהתאם לכך מעודדים את האישה המוכה לחדול לחוש אחריות אישית לאלימות המופנית כלפיה, ולפתח מנגנוני שליטה להתגברות על רגשות אלה. בתהליך זה האישה יכולה ללמוד כיצד לבטא כעס מבלי לתת הזדמנות לאחרים להגדיר את התנגדותה לאלימות כלפיה כביטוי של חוסר נאמנות. היא יכולה ללמוד לזהות את הרגשות האמביוולנטיים של אהבה וכעס שמעורר בה הבעל, ולהתמודד עם האובדן והאבל שתביא פרידה מן הבעל (Dutton, 1992; Haj-Yahia, 2000b; Mullender, 1996; Register, 1993).

עיקרון שלישי הוא לעזור לנשים להבין כיצד תורם ההקשר המשפחתי והחברתי שלהן, שלפיו נשים נחשבות לחברות נחותות במשפחה ובחברה, לדימוי העצמי הנמוך שלהן ולמצבן הרגשי. הנשים יכולות ללמוד על הקשר בין רגשות חוסר האונים וחוסר התקווה שלהן לבין החיברות לתפקיד הרעיה והאם, וגם בין אלה לבין האלימות נגדן. בהמשך, כדי להתגבר על רגשות אלה, הן יכולות ללמוד מגוון אסטרטגיות של פתרון בעיות. עיקרון זה מדגיש גם את חשיבות שינוי העמדות של אחרים משמעותיים (בעיקר משפחות המוצא של האישה והבעל) כלפי הבעיה. ניתן לעשות זאת על ידי שינוי סטריאוטיפים גבריים ונשיים רווחים וסטריאוטיפים הנוגעים ליחסי נישואים וחיי משפחה. צעד חשוב במיוחד לקראת הפחתת האלימות עשוי להיות בשינוי בהבנת תפקידי המגדר המסורתיים ובניפוץ מיתוסים ואי הבנות באשר למצבים שמצדיקים, לכאורה, אלימות כלפי נשים. שינויים כאלה יכולים לעודד את

הסביבה להגן על האישה, לתמוך בה ולחזק אותה, ולהגביר את הנטייה להאשים את הבעל האלים בהתנהגותו (Haj-Yahia, 2000b).

לשלושת העקרונות הללו גישה המאופיינת ברצון עז של אנשי מקצוע בשירותי אנוש להביא להעצמה של נשים מוכות. ההעצמה מתייחסת למעבר ממצב של חוסר אונים למצב של יותר שליטה בחיים, בגורל ובסביבה. המושג העצמה מכיר בפוטנציאל העוצמה הקיים בכל אישה, ומכאן גם בזכותה של כל אישה להפעיל עוצמה על מנת להשפיע על גורלה ועל סביבתה (סדן, 1997). מכאן שמטרת תהליך ההעצמה לעזור לנשים מוכות לעבור שינוי, שבמהלכו הן עוברות ממצב של חוסר ביטחון, חוסר אונים, ייאוש, דיכוי ופחד, למצב של יותר עוצמה אישית, בין-אישית ואף פוליטית. בדרך זו הן יכולות להתגבר באופן פעיל על מצבי חיים הנובעים ישירות ובעקיפין מעובדת היותן נשים, ובמיוחד נשים מוכות ומדוכאות (Glen-Maye, 1998). על פי סוויפט ולווין (Swift & Levin, 1987) העצמה של נשים מוכות צריכה לכלול מרכיבים כמו תחושת כוח, חוללות עצמית (Self-efficacy), ערך עצמי מוגבר, תחושה סובייקטיבית של ביטחון, שינויים חברתיים שמטרתם שינוי בערכים שמנציחים את דיכוי הנשים ואת ההתעללות בהן, חקיקה שמאפשרת הגנה על נשים מוכות, הקמת ארגונים המגבירים את תחושת הביטחון האובייקטיבית של נשים במצבי אלימות במשפחה וכדומה. על פי גוטיירו (Gutierrez, 1987) מעודדים את ההעצמה של נשים מוכות באמצעות ארבעה תת-הליכים: הגברת החוללות העצמית, כדי שהנשים תוכלנה להשתתף ביישום שלושת עקרונות ההתערבות שפורטו לעיל; הפחתת ההאשמה העצמית; קבלת אחריות אישית לשינוי; ופיתוח מודעות ביקורתית קבוצתית בקרב הנשים המוכות.

כאן יש לציין כי הספרות המקצועית והמדעית העוסקת בהעצמה התפתחה בעיקר בחברות מערביות, המזדהות עם המסורת והאידיאולוגיה האינדיבידואליסטית וכל מה שכרוך בה. האוריינטציה האינדיבידואליסטית מתמקדת, לדוגמה, בהכרה בזכויות אדם מעצם היותו אדם, בקדימותם של צרכי הפרט על פני צרכים קולקטיביים, וברווחה קולקטיבית כתוצאה מרווחה אינדיבידואלית (ולא להיפך). השאלה העיקרית במאמר זה היא: באיזו מידה ניתן להגיע להעצמה של נשים מוכות בחברות לא מערביות בעלות אוריינטציה קולקטיביסטית? האם תהליך כזה אפשרי, מבחינה אידיאולוגית ופרקטית, בחברות הללו, באותה מידה שהוא אפשרי בחברות מערביות בעלות גישה אינדיבידואליסטית? האם נדרשת רגישות מיוחדת להקשר התרבותי, הארגוני והסוציו-פוליטי שבו חיות הנשים המוכות? שאלות אלה יידונו בהמשך המאמר, שבו מוקדשת תשומת לב מיוחדת לטיבה של ההעצמה המתאפשרת בעבודה עם נשים מוכות, כמו גם לסוגיות המיוחדות העשויות לעלות בעת עידוד ההעצמה של נשים אלה בחברות קולקטיביסטיות לא מערביות. חשוב להדגיש שמטרת מאמר זה איננה לערער על הלגיטימיות של העקרונות

הטיפוליים שנידונו לעיל, או על אפשרויות יישומם בהתערבות עם נשים מוכות בחברות קולקטיביסטיות; נהפוך הוא: אנו סבורים שעקרונות אלה יכולים, במידה לא מבוטלת, להיות אוניברסליים. יחד עם זאת, המאמר דן במאפייני חברות קולקטיביסטיות ובהשלכותיהם על עקרונות ההתערבות ועל אפשרויות ההתערבות במצבי אלימות במשפחה בחברות אלה.

מהו קולקטיביזם

קולקטיביזם הוא דפוס תרבותי המתקיים בעיקר במזרח התיכון, באסיה, באפריקה, בדרום אמריקה ובפסיפיק, וגם בכמה ממדינות מזרח אירופה (Triandis, Brislin, & Hui, 1988). דפוס תרבותי זה קיים לעתים קרובות גם בקהילות בחברות אינדיבידואליסטיות (כגון במערב אירופה, בצפון אמריקה, באוסטרליה ובניו-זילנד), שם הדור הראשון, השני והשלישי באים מחברות קולקטיביסטיות (Matsumoto, 1996). כמו כן, קיימות קהילות בעלות דפוס תרבותי קולקטיביסטי המחזיקות בדפוס זה במסגרת חברה אינדיבידואליסטית (לדוגמה, קהילות מסוימות בחברות יהודיות, וגם בחברה הערבית בישראל). טריאנדיס ואחרים (Triandis et al., 1988) מציינים שיש טיפוסים רבים של קולקטיביזם, והעיקריים שבהם מחשיבים מאוד את המשפחה המורחבת, כמו את קבוצות העבודה, השבט, הקהילה, הקסטה, הלאום ועוד. אנשי הקהילה הקולקטיביסטית מאופיינים בתחושה של מחויבות כלפיה, וברצון עז לעזור לספק את הצרכים והרצונות של הקולקטיב שלהם. הם מקבלים מתוך כך תחושת סיפוק אישי, תחושת הגשמה עצמית ומימוש עצמי, ולצד אלה גם הרגשה של קיום הרמוני עם הקולקטיב.

אנשים החיים בהקשרים קולקטיביסטיים נוטים לעתים לוותר על צרכים ומטרות אישיים למען צרכים ומטרות של הקולקטיב. הם מאמינים כי ההישרדות, איכות החיים, הצמיחה והקדמה שלהם עצמם קשורים במקרים רבים להישרדות, לרווחה, לצמיחה ולקדמה של הקולקטיב שלהם. לכן במקרים רבים הם עשויים לראות את תועלת הקולקטיב שלהם כקודמת לטובתם האישית. במקרים אחרים הם נותנים משקל זהה לתועלת, לאיכות החיים ולרווחה של הקולקטיב שלהם (Bontempo, Lobel, & Triandis, 1990; Matsumoto, 1996; Triandis et al., 1988). כך, במרבית המצבים, ההתנהגות החברתית של אנשים בתרבויות קולקטיביסטיות מיועדת לקידום מטרות הקולקטיב יותר מאשר לקידום מטרות אישיות. תנאי החיים וההעצמה של נשים מוכות בחברות קולקטיביסטיות מושפעים ממאפיינים אלה. משום כך יתייחס המאמר במיוחד לאופן שבו העצמי, פעילויות,

עמדות, ערכים והתנהגות בחברות קולקטיביסטיות באים לידי ביטוי, וישתמש במסגרת המושגית של טריאנדיס ואחרים (Triandis et al., 1988) להסביר כיצד כל אחד ממימדים אלה רלוונטי לתנאים ולמציאות החיים של נשים מוכות בחברות קולקטיביסטיות. בנוסף יידונו סוגיות מיוחדות העשויות להתפתח מתוך הניסיון לעודד העצמה של נשים מוכות בתרבויות אלה. יש לציין כי המחקר על אלימות כלפי נשים בחברות קולקטיביסטיות הוא מועט. אי לכך מסתמכים כותבי המאמר בעיקר על הידע, הניסיון וההתרשמות שלהם, לצד ממצאים אמפיריים.

העצמו

תרבויות קולקטיביסטיות מדגישות את חשיבות העצמי הקולקטיבי והזהות הקולקטיבית, ופחות את הזהות האינדיבידואלית. בתרבויות אלה העצמי הוא בעיקר נספח של הזהות המשפחתית – אם כי הוא לעתים חלק אינטגרלי ונספח משמעותי של הזהות האתנית, הקהילתית והלאומית. אי לכך, זהות קולקטיבית – במיוחד זהות משפחתית – היא מרחב ומרכיב משמעותי של הזהות האישית (Dwairy, 1998; Haj-Yahia, 1995, 2000b; Triandis et al., 1988).

הערכה עצמית, דימוי עצמי ותפיסה עצמית בתרבויות אלה תלויים בדימוי המשפחה והקבוצה האתנית ולעתים בדימוי הלאומי. מכאן שהמוניטין והמעמד של קולקטיבים אלה משמעותיים לחיי הפרט יותר מאשר הישגים אישיים, ויש להם השפעה חזקה על העצמי ועל הזהות של האנשים. אולם המוניטין והשם של המשפחה ושל יתר הקולקטיב תלויים בהתנהגות חבריהם, וזאת מהות החיבור ההדדי בין העצמי והזהות האישית לבין העצמי והזהות הקולקטיבית הקיימים לעתים קרובות בתרבויות קולקטיביסטיות. חשוב להזכיר עוד, כי כאשר אנשים מתרבות קולקטיביסטית מתבקשים להציג את עצמם, המשפחה (ולעתים המוצא האתני ומקום הלידה) הם חלק חשוב מהצגה זאת (Dwairy, 1998; Triandis et al., 1988). הצלחה או כישלון של אדם אחד במשפחה הוא עניינה של כל המשפחה בתרבויות אלה. כל חבר במשפחה נחשב, במרבית המקרים, כאחראי להתנהגות ולתנאי החיים של כל שאר בני המשפחה (Dwairy, 1998). מחויבות זו מובילה לעתים קרובות להכחשת צרכים ושאיפות פרטניות, וגורמת לאנשים לכפוף את צרכיהם וענייניהם לאלה של המשפחה.

ניתן להעריך, אם כן, שהמצב האידיאלי בתרבויות קולקטיביסטיות הוא כאשר העצמי של האישה נספג כולו בקולקטיב שהיא שייכת אליו (Abraham, 2000; Al-Khayyat, 1990; Haj-Yahia, 2000b). אם כי אידיאל זה אינו ניתן תמיד להשגה, הוא נתמך בהשקפות עולם ובערכים רבים. בחברות ערביות, לדוגמה, מוגדר העצמי של האישה כחלק מן המשפחה המורחבת שלה, וגם כחלק משייכותה האתנית והלאומית (Haj-Yahia, 2000b), בעוד בחברה הדרום-אסייתית בצפון אמריקה,

שהינה מיעוט קולקטיביסטי בתוך תרבות רוב אינדיבידואליסטית, העצמי של האישה מוגדר בחלקו ממשפחה הגרעינית וממשפחה המורחבת, ובחלקו כשייך לקהילה האתנית (Abraham, 2000). מכיוון שנשים בתרבויות קולקטיביסטיות חשות כי הן מייצגות לא רק את עצמן, אלא גם – ואולי בעיקר – את הקולקטיב שלהן, מושפעים רגשותיהן, מחשבותיהן והתנהגותן מהנורמות ומהתפקידים הקולקטיביים. נשים מוכות בחברות קולקטיביסטיות רואות את התנהגותו האלימה והמתעללת של הבעל כמכוננת לא רק כלפיהן ישירות, אלא בעקיפין כלפי משפחת המוצא שלהן או משפחתן המורחבת. נשים בתרבויות אלה אומדות את מידת הסכנה הכרוכה בהתנהגותו המתעללת והאלימה של הבעל על פי המידה שבה התנהגות זו מסכנת את משפחתן ואת הקולקטיב שלהן מבחינה חברתית, פסיכולוגית, דתית וכלכלית, ולא רק במונחי סכנה אישית ישירה להן. לדוגמה, נשים ערביות ציינו שהן נפגעו מכך שהבעל תקף את המוניטין של אחיותיהן ושל אימן, ואת משפחתן בכלל, במידה שווה לפגיעה מן ההתעללות הישירה כלפיהן, והיו ביניהן שראו בכך נזק רב יותר לזהותן הקולקטיבית מאשר לזהותן האישית (Haj-Yahia, 2000b).

בחברות קולקטיביסטיות קיימת נטייה להאשים גם את משפחת המוצא במצבה של האישה ולא רק את האישה עצמה. אי לכך, נשים מוכות בחברות אלה נוטות לפתח לא רק האשמה עצמית, אלא גם להאשים את משפחת המוצא שלהן ואת משפחתן המורחבת בהתנהגותו האלימה של הבעל. תחושות האשמה וההאשמה מכוונים בעיקר כלפי אמה של האישה, שעשויה לקבל את התיוג של "אם שנכשלה בחינוך בתה ובהכנתה לחיי זוגיות והורות טובים", וגם כלפי האחיות אשר "קיבלו את אותו חינוך קלוקל ולכן אינן מסוגלות להיות נשים ואימהות טובות". יתר על כן, נשים בחברות קולקטיביסטיות עשויות להיות מואשמות שהן "כישלונות כאימהות", ויש חשש סביר כי ילדיהן, ובמיוחד בנותיהן, יתויגו כ"ילדות שאמן אינה ראויה לגדל ילדים, ומשום כך הן כישלונות כמו אמן". בניגוד לחברות אינדיבידואליסטיות, סטריאוטיפים אלה בחברות קולקטיביסטיות משפיעים במידה חזקה על התגובות השליליות הן כלפי נשים מוכות והן כלפי משפחותיהן, וגם מנבאים את תגובת החברה (Triandis et al., 1988). משום כך הם מקור לתחושות של בושה, אשמה, חרדה, פחד, לחץ, ומצוקה פסיכולוגית בקרב נשים בחברות אלו. סטריאוטיפים אלה הם מקור משמעותי לחיזוק תחושות חוסר האונים וחוסר הישע בקרב נשים מוכות בחברות קולקטיביסטיות.

עמדות

בתרבויות קולקטיביסטיות אנשים נוטים להחזיק בעמדה חיובית כלפי הקולקטיב שלהם, שמתבטאת בעיקר בעמדותיהם כלפי משפחתם המורחבת. כאמור, אנשים

בחברות אלה שואבים את זהותם מהקולקטיב שהם משתייכים אליו, ולכן הם מאמינים כי שמה הטוב של משפחתם ומעמדה מקרינים על המוניטין שלהם כפרטים. קשרים משפחתיים הם חשובים, ומאמצים ניכרים מוקדשים לשימור ולחיזוק יחסים משפחתיים, שהם מקור עיקרי לתמיכה רגשית, חברתית וכלכלית. במרבית המקרים המשפחה היא מקור העזרה המועדף על פני מרבית מקורות התמיכה הפורמליים (Abraham, 2000; Dwairy, 1998; Haj-Yahia, 1995, 1996, 2000b; Triandis et al., 1988). כמו כן, בדרך כלל תרבויות קולקטיביסטיות מחזקות ומחשיבות יחסים לא שוויוניים על בסיס של מגדר וגיל, ביחסים בין אישיים.

בהקשרים אלה, היררכיית העוצמה ויחסים נקבעים על פי המין והגיל, ולגברים מבוגרים יש יותר עוצמה חברתית, תרבותית, כלכלית ופוליטית מאשר לנשים ולילדים (Matsumoto, 1996). מצפים מנשים להיכנע למשפחותיהן, לבעליהן, ולעתים קרובות גם לאחיהן; מצפים מילדים לציית לדרישות של כל מי שמבוגר מהם (Triandis et al., 1988).

תרבויות קולקטיביסטיות מעריכות באופן חיובי ביותר תמיכה הדדית ושיתוף פעולה, ומתייחסות בשלילה לאנוכיות ולתחרותיות. עימות הוא טאבו בתרבויות אלה. מסיבה זו, ניסיונות ליישב קונפליקטים באמצעות עימות מעוררים לעתים קרובות השתאות, שאט נפש ואף נידוי. התנהגות כזאת נחשבת במקרים מסוימים כמרדנות וכחוסר כבוד מצד מגשרים וסוכני שינוי אחרים. לפיכך, שימור ההרמוניה והסטטוס-קוו הינה עמדה מרכזית וערך עליון בחברות קולקטיביסטיות (Dwairy, 1998; Matsumoto, 1996; Triandis et al., 1988).

אין זה מפתיע שנשים מוכות החיות בתנאים אלה נוטות לשמור את כאבן בליבן ולא לגלותו לאחרים, שמא תעוררנה עמדות שליליות כלפי משפחותיהן ותקנה למוניטין שלהן ושל משפחתן בקהילה. הן גם יודעות כי בזמן משבר, כולל במצבים של התעללות מצד הבעל, הן תקבלנה את התמיכה הכלכלית והמחסה שהן זקוקות לה, ולעתים גם את התמיכה הרגשית והחברתית; אבל תמיכה כזאת אינה ניתנת ללא תנאים. מעל הכול, תמיכה כזאת מוענקת באופן שוטף כל זמן שהתנהגות האישה אינה מזיקה למוניטין של משפחת המוצא שלה, של משפחתה המורחבת, או של הקהילה האתנית שלה (Abraham, 2000). אולם, אם היא צריכה לעזוב את הבית (כגון לגור בבית משפחת המוצא — בבית הוריה או אחיה) כדי להרגיע את המצב עם בעלה, תינתן התמיכה לכך תמיד לזמן קצר, כי פרידה לזמן ארוך עלולה ליצור טינה ועוינות הדדית בקרב משפחות בני הזוג, להוביל לגירושים ולאיים על המשכיות המשפחה (Haj-Yahia, 2000b).

נשים מוכות בתרבויות קולקטיביסטיות יודעות שהן יכולות לאבד את האהדה, את המקלט ואת התמיכה של משפחותיהן — אם המשפחה תשתכנע מהרציונליזציות שמציג בן זוגה, כגון שהאישה מוכה כי נכשלה בתפקידיה המסורתיים כרעיה וכאם,

או אפילו, לעתים, כגיסה. ציפיות למילוי תפקידים אלה כוללות, בין השאר, גם שמירה על שמו הטוב של הבעל ועל שמה הטוב של משפחתו (כמו גם של משפחתה). מצפים מן האישה כי תיכנע לציפיות בעלה ומשפחתה ושתוותר על שאיפותיה למען בעלה, למען הילדים ולמען המשפחה כיחידה שלמה. מצפים ממנה שלפחות לא תיתן עדיפות לשאיפותיה ולצרכיה על פני אלה של בעלה ושל משפחתה. מצפים ממנה כי תהיה נאמנה למסגרת הנישואים בכל הרמות, ומעל הכול שתשמור על נאמנות רגשית ומינית.

עימות נחשב במקרים רבים לטאבו בתרבויות קולקטיביסטיות. עימות נחשב לעתים קרובות לדרך בלתי רצויה, ואף בזויה, ליישוב סכסוכים. אי לכך ניתן להניח שאישה שתעמוד על זכויותיה ולא תוותר על דעותיה – או שתשמר כל מרכיב אחר של העצמי שלה – לא תיחשב לאסרטיבית אלא תואשם כמי שקוראת תגר על בעלה וכ"מורדת", "לא צייתנית", "אנוכית", "אינה יודעת כיצד לתת כבוד לבעלה" ו"אינה מעונינת לשמור על שמה הטוב ועל המוניטין של משפחתה". אי לכך קרוב לוודאי שאישה כזאת תואשם באלימות המופנית כלפיה. בנוסף, אם אנשים בקולקטיב שלה ינסו לגשר או לפשר בינה לבין בן זוגה והיא תתווכח איתם, או תסרב לפתרונות שיוצרו לה, אשר על פי רוב הינם פתרונות שבאים לשרת את הקולקטיב שלה ואת הפטריארכים במרחב הפרטי והקהילתי שלה (אב, אחים, דודים, חם, מנהיג דתי או קהילתי), ייתכן מאוד שתואשם בכך "שאינה מכבדת את חברי הקהילה שלה", בנוסף להאשמות שהוזכרו לעיל. משום כך כל תגובה מתעמתת של האישה – כלפי בעלה, כלפי משפחתה וכלפי חברים משמעותיים בקהילה המנסים לגשר בינה לבין בעלה – עלולה לגרום לה לאבד את תמיכת הקולקטיב. תגובה כזאת יכולה אף לגרום לקהילה לנדות אותה ולכוון כלפיה האשמות שונות, כולל הצדקת האלימות של בעלה כלפיה, וטיעונים שהיא אחראית לאלימות כלפיה כי "היא רצתה בכך".

ערכים

הערכים המרכזיים בתרבויות קולקטיביסטיות הם הרמוניה, שמירה על הכבוד והיוקרה של משפחת המוצא ומחויבות כלפיה (בעיקר כלפי ההורים) וכלפי המשפחה המורחבת, שיתוף פעולה ותמיכה הדדית, צניעות, מתינות, חסכנות והסתפקות במועט, סיפוק צרכי אחרים (כלומר הכפפת העצמי של הפרט והקרבנותו למען העצמי הקולקטיבי, כפי שתואר לעיל). בנוסף, המעמד בתרבויות אלה מוגדר על ידי הייחוס המשפחתי, וכך הגיל, המין והמשפחה הם שקובעים את מעמדו של הפרט במשפחה ובקהילה (Matsumoto, 1996; Triandis et al., 1988).

אנשים המתערבים במקרי התעללות בנשים במשפחה בתרבויות קולקטיביסטיות הם לעתים קרובות גברים ממשפחות המוצא של בני הזוג (אבות, דודים, אחים בוגרים

ובני דודים), מנהיגים קהילתיים או אנשי דת ודמויות חשובות בקהילה. ניתן להניח כי הם מושפעים מאוד מהערכים שהוזכרו ופועלים לאורם (Abraham, 2000). בעיני הנשים המוכות דמויות קהילתיות אלה נחשבות לקשובות ומבינות, אך הן גם יודעות כי אותם מתווכים ייחסו, קרוב לוודאי, את סיבת האלימות של הבעל לחוסר הרמוניה בנישואים, ואותה ניתן לתקן באמצעות פיוס והשכנת שלום בין בני הזוג במטרה לשמור על המשך קיומה של המערכת המשפחתית. הם ייעצו לאישה להיות סבלנית, מאופקת ולא לבייש את משפחתה או את משפחת בעלה בפומבי. הניסיון מצביע על כך שאנשים אלה לא יהסו להטיף מוסר לאישה, ולהציע לה לשים לב יותר לצרכים, לרצונות ולציפיות של בעלה וילדיה במקום להשקיע בקידומה וברוחחה האישית. הם יציעו לה להתנהג ביתר צייתנות ולהיות כנועה יותר, כי "כך תוכל לשמור על עצמה ועל ילדיה ומשפחתה". הם יזכירו לה כי התחייבויותיה לבעלה, לילדיה ואף למשפחת בעלה קודמות לרצונותיה האישיים.

מיותר להדגיש כי מצפים מן האישה לקבל את העצה שנותנים לה גברים המתערבים במצב בינה לבין בעלה, העומדים מעליה בהיררכיה הקולקטיבית, ואם תדחה את מאמציהם לגשר היא תיחשב לחצופה, מרדנית, מוותרת על תמיכתם (דבר העלול לסכן את אפשרות תמיכתם בה בעתיד), ותואשם בעימות עימם. עימות, כאמור, אינו מקובל בתרבויות קולקטיביסטיות, בעיקר כאשר "הצד החלש" (לדוגמה נשים וילדים) קורא תגר על "הצד החזק" (לדוגמה גברים ומבוגרים). עימות כזה נחשב למרד, לאי ציות לסמכות ולסירוב לשתף פעולה בהשכנת שלום בית. זה עשוי להסביר מדוע נשים מוכות בתרבויות אלה נוטות בדרך כלל להסתיר את סבלן, ומדוע הן פונות בבקשת עזרה רק במקרי אלימות קשים ביותר שבאים בעקבות היסטוריה ארוכה של סבל. גם אז בקשתה הראשונית של האישה לעזרה מופנית אל משפחת המוצא שלה. מתוך כבוד לערך של שמירת הכבוד (face-saving). מצפים מן האישה להעמיד פנים כי הכול בסדר, ולכן רק במקרים חמורים ביותר היא תחפש תמיכה והתערבות משירותי רווחה מקצועיים פורמליים.

נשים מוכות המבקשות עזרה משירותי רווחה פורמליים עלולות לעתים להיתקל בחוסר הבנה ובחוסר תמיכה בצעדן זה מצד משפחתן וקהילתן. הן עלולות להיות מואשמות באי שמירה על הרמוניה משפחתית ובסיכון שלמות המשפחה. במקרים רבים משפחת הבעל תגיב בחומרה על צעד כזה, אך כך יגיבו גם דמויות מרכזיות ומשמעותיות בקולקטיב של האישה, כולל משפחתה. ייתכן שיופעל לחץ על הבעל להתגרש ממנה, היא עלולה להיות מנוודה ומגונה, והיא גם עלולה להיות מואשמת כ"מופקרת", "מרדנית", "חסרת כבוד למשפחה", "אנוכית", "חושבת רק על עצמה ומזניחה את משפחתה וילדיה" (Haj-Yahia, 1996, 2000b).

זהו המלכוד שבו נתונות נשים מוכות בתרבויות קולקטיביסטיות. הן יודעות כי פנייתן לעזרה ולתמיכה ממשפחות המוצא שלהן תיענה לעתים קרובות בחיוב;

בעת ובעונה אחת הן גם יודעות שמשפחותיהן יפעילו עליהן לחץ כבד לשוב אל הבעל. מצפים מהאישה להתאמץ לשמור על מראית הפנים המכובדת, האישית והמשפחתית, כחלק מאחריותה לשמירת ההרמוניה המשפחתית ושמה הטוב של משפחתה בקהילה. כך למרות ההקלה הזמנית בסבל בעקבות העזרה מן המשפחה, עלול הלחץ המשפחתי המופעל עליה לשוב אל הבעל להגביר את הפחד, החרדה, התסכול, חוסר האונים והיאוש, שאלימות הבעל גורמת בכל מקרה (e.g., Dutton, 1994; Saunders, 1992).

דרישת משפחת המוצא ודמויות מרכזיות בקהילה מכניסה את האישה למלכוד נוסף. בעוד תמיכת המשפחה עשויה להגביר את הפיקוח החברתי על הבעל, ולהרתיע אותו מאלימות עתידית (Gelles, 1983), הרי הלחץ על האישה לשוב אל בעלה האלים בשם הערכים הקולקטיביים מערערת את ביטחונה ביכולתה להפסיק את האלימות, ובנוסף עשויה לחזק את הרגשת חוסר הישע של האישה המוכה, ואת חוסר האמון שלה ברצון וביכולת של קרוביה לתמוך בה בסבלה ובעת צרה (Walker, 1985).

כאמור תרבויות קולקטיביסטיות מעניקות עוצמה רבה יותר לגברים, וגם מאפשרות לגיטימציה לשליטתם בנשים במרחב הפרטי שלהם, כולל בנשותיהם. ערך זה ניתן לייחס למבנה הפטריארכלי של תרבויות אלה, המצדיק אי שיוויון בין המינים. עמדת הבעל בראש הפירמידה המשפחתית נותנת לו עוצמה רבה ביותר, המבוססת על המעמד הכלכלי, החברתי, התרבותי, הדתי והפוליטי, וזה מאפשר גם חלוקת תפקידים מגדרית סטריאוטיפית הן ברמת הפרט והן במרחב הציבורי של הגבר. האב מצפה מאשתו ומילדיו לכבדו ולציית לו. כאשר גברים בחברות בעלות ערכים כאלה חשים שמאיימים על עוצמתם ועל זכויותיהם, הנובעות מעצם היותם גברים, הם יכולים לנקוט צעדים שונים, כולל אלימות, על מנת להחזיר לעצמם את "השלטון והכבוד האבוד" ו"לשקם את עוצמתם שנפגעה" (Dobash & Dobash, 1979).

חשוב לציין כי גברים אלה חונכו מילדות שאלימות היא דרך נאותה לפתור בעיות, וכי במצבים מסוימים אלימות היא דרך לגיטימית להשלטת עוצמה וסמכות בעיות. (Watkins, 1982). על כן קיים סיכוי רב כי כאשר גורמים שונים בקהילה ינסו לגשר ולהשכין שלום בין בני זוג במקרים של הכאת נשים, הבעל יזכה ליותר אהדה אם יטען כי התנהגותו האלימה נגרמה כתוצאה מהתנהגותה המרדנית, הלא-צייתנית והמזניחה של אשתו, הקוראת תגר על גבריותו. יתר על כן, התמיכה בטיעוני הבעל עשויה להיות מלווה בחוסר אמפתיה לסבלה של האישה המוכה, בהאשמתה במצבה, ובהטלת האחריות לאלימות הבעל על כתפיה (Haj-Yahia, 1998a,b; Dobash & Dobash, 1979). אין ספק כי תגובות אלה בחברות קולקטיביסטיות ופטריארכליות מחזקות את הבעל האלים מחד, ואת חוסר האונים של האישה מאידך.

פעילויות והתנהגויות

בתרבויות קולקטיביסטיות אנשים מזדהים מאוד עם המרחב הקולקטיביסטי שלהם, ובמיוחד עם המשפחה המורחבת ועם כל מי שיש לו קשר ישיר או עקיף עם המשפחה. בתרבויות אלה אנשים נוטים לקחת חלק בפעילויות משותפות כדי לשמר ולחזק את הקולקטיב שלהם. בחגיגות לרגל חתונה, בהתכנסויות אבל, בחגים ובהזדמנויות אחרות מתכנסים בני המשפחה המורחבת כדי לחזק ולתמוך זה בזה כלכלית, רגשית וחברתית. אנשים מנצלים את ההתכנסות המשפחתית גם כדי לעדכן זה את זה בהתפתחויות ובעניינים אישיים, משפחתיים וקהילתיים (Dwairy, 1998; Triandis et al., 1988).

בנוסף, מצפים מאנשים בתרבויות קולקטיביסטיות להיות בעלי משמעת עצמית, לשלוט ברגשותיהם ולהישאר רגועים וסבלניים. מצפים מאנשים להימנע ממחאה בזמני משבר ומצוקה, גם אם מצבים אלה קשים ומתרחשים לעתים קרובות. התמודדות סבלנית בזמנים קשים מקובלת ומועדפת על התנהגות נמהרת ואימפולסיבית (Dwairy, 1998; Haj-Yahia, 1995; Ho, 1987; Matsumoto, 1996). תחת תנאים אלה אך טבעי שנשים מוכות תשמורנה על קשרים עם המרחב הקולקטיבי שלהן, ובעיקר עם משפחתן המורחבת. מצפים מנשים מוכות כי תשתתפנה בחתונות של בני משפחה (הנמשכות לעתים ימים אחדים). הן גם אמורות לבקר לעתים קרובות את הוריהן ואחיהן, ולשמור על יחסים טובים והמשכיים עם קרובים אחרים. אף על פי שידוע כי בעלים אלימים נוטים לבודד את נשותיהם מן החברה, מצפים כי קרובי משפחה יבקרו את האישה המוכה בחגים ובהזדמנויות שונות. נראה, לפחות תיאורטית, שהזדמנויות ואירועים אלה מספקים לאישה הזדמנות מצוינת לחלוק את סבלה עם כל חברי הקולקטיב שלה. אולם במציאות נדיר שנשים ינצלו הזדמנויות אלה כדי לספר על בעיותיהן לאחרים – לא על אלימות הבעל ולא על תוצאותיה – כי מצפים מהן להיות סבלניות, רגועות, בשליטה ובמשמעת עצמית. הניסיון מלמד כי נשים מוכות מגלות את סבלן לאנשי הקולקטיב שלהן רק כעבור זמן ממושך, לעתים כעבור שנים, ורק לאחר שעשו כל מאמץ להתמודד עם הבעיה בכוחות עצמן ובתוך משפחתן הקרובה (הן מעדיפות לנסות לרצות את הבעל, או לשנות את התנהגותן כדי לעמוד בציפיותיו). נשים פנו לאנשים אחרים בקולקטיב שלהן כאשר ראו שהאלימות כלפיהן מתגברת, מסוכנת יותר ותכופה יותר, וכאשר הן חשות חסרות ישע עוד יותר (Abraham, 2000; Haj-Yahia, 1996, 2000b, 2002; McGee, 1997).

הנשים מתנהגות כך, כי הן מאמינות שהתנהגות לא סבלנית נחשבת לאימפולסיבית, שחצנית ואי־רציונלית, וכי עצמאותן עלולה להיתפס כחוסר כבוד לערכים ולציפיות הקולקטיב. העובדה שנשים מוכות מגלות את סבלן לאחר זמן רב, אם בכלל, עשויה אכן לסייע להן לזכות בתמיכה ובאהדה מהקולקטיב שלהן –

במיוחד ממשפחת המוצא. אולם, הגילוי האיטי של "הסוד המשפחתי" יכול גם להנציח את הסבל והכאב של האישה ולחזק את עמדת הבעל האלים. ניתן לראות במצב זה מילכוד נוסף של האישה המוכה. לדוגמה, הבעל יכול לטעון ש"אם אני לא בסדר היא הייתה יכולה לבקש עזרה כבר מזמן". יתר על כן, איטיות הגילוי מחזקת את תחושות הפחד והחרדה של האישה מהבעל ומהסביבה. הציפייה מנשים מוכות בחברות קולקטיביסטיות לגלות סבלנות היא, אם כן, מכשול רציני בדרכה של האישה לקבל סיוע, תמיכה והגנה, והיא מחזקת את תחושות חוסר האונים והייאוש שלה. אנשים בתרבויות קולקטיביסטיות מתנהגים בדרכים חברתיות שמחברות אותם זה לזה, ומסייעים ותומכים זה בזה ברצון. אך התערבות של אנשים מחוץ לקולקטיב מעוררת רגשות וביטויים של עוינות. זרים נחשבים למי שמתערבים בנושאים רגישים של המשפחה, ומגלים חוסר רגישות וחוסר כבוד לתרבות הקולקטיבית, וסביר שיואשמו כמערערים את ההרמוניה של המשפחה ואת הסטטוס-קו החברתי בכללותו (Triandis et al., 1988).

תרבויות קולקטיביסטיות מבטאות חשדנות וחוסר אמון כלפי אנשים זרים וכלפי תרבויות זרות. בני תרבויות קולקטיביסטיות חסרי אמון כלפי שינויים חברתיים המתרחשים בקולקטיב שלהם כתוצאה ממפגש עם חברות אחרות (במיוחד כשהם חברת מיעוט החי בקרב חברת רוב אינדיבידואליסטית ודומיננטית הנתפסת כמדכאת ומקפחת והחיים מתנהלים באופן מנוכר ממנה). לכן אין זה מפתיע שבתרבויות קולקטיביסטיות נשמעים לעתים קרובות טיעונים כגון: "למה שהחברה שבחוץ תרצה לעזור לנו? מה האינטרסים שלהם?"; "האם הם באמת מכירים אותנו או שמא הם מזלזלים בנו?"; "הם רק מעוניינים לנצל אותנו, הם לא באמת בעדנו"; "כל הזמן מדכאים ומקפחים אותנו, פתאום אכפת להם מאיתנו?" – ביטויים כאלה של חוסר אמון ודומים להם נשמעים לעתים קרובות כלפי אנשים מבחוץ וכלפי קבוצות חיצוניות. כתוצאה מכך, אנשי תרבויות קולקטיביסטיות מצייתים יותר לסמכות פנימית מאשר לסמכות חיצונית, בין אם מתוך אמונה פנימית שהקולקטיב שלהם "טוב יותר" מהקבוצה החיצונית, או מסיבות אחרות, כמו לחץ חברתי שאינו מאפשר להם לקבל את עצתן של קבוצות חיצוניות ואת רצונן לעזור. במקרים אלה הם חוששים מפני האשמה ב"בגידה" אם לא יישמעו לציפיות הקולקטיב שלהם. הם עשויים גם להאמין שקבוצות חיצוניות הן תמיד פטרוניות כלפי קבוצתם ולכן לא ניתן לסמוך עליהן (Matsumoto, 1996; Triandis et al., 1988).

בנסיבות אלה אין זה מפתיע שנשים מוכות אינן נלהבות לערב גורמים חיצוניים, כגון מגשרים שאינם בני משפחתן המורחבת, או שאינם בני קבוצתן האתנית או הלאומית, וגם לא אנשי מקצוע ממגוון שירותים שמחוץ לחברתן. כאמור מעורבות של קבוצות חיצוניות במקרי אלימות כלפי נשים במשפחה נתפסת לעיתים על ידי בני הקולקטיב של האישה כחדירה לתחום הפרטי של המשפחה, כחתיחה תחת ההרמוניה

המשפחתית וכהתערבות שתפגע בשמה הטוב של האישה ובמוניטין של משפחתה והקולקטיב שלה. בה בעת עשויה התערבות כזאת לעורר איבה ניכרת בקולקטיב הן כלפי האישה והן כלפי סוכני השינוי החיצוניים. לאיבה כזאת מתלווים גם רגשות כעס, עוינות וחשדנות כלפי הקבוצה החיצונית, ודחייה שלה ושל האישה עצמה. כמו כן, מופעל על האישה לחץ להפסיק לתת למתערבים מבחוץ לחדור לענייניה ולענייני משפחתה. קבוצות חיצוניות המתערבות במצבים כאלה נתפסות לעתים קרובות כפטרוניות, או כמזלזלות בתרבות הקולקטיב שהאישה המוכה משתייכת אליה. סוכני השינוי החיצוניים מואשמים בחוסר רגישות תרבותית, בהמרדה של האישה, ובליכוי קונפליקטים בינה לבין משפחתה ובינה לבין בעלה. בנוסף, קיימת חשדנות כלפי סוכנויות פורמליות שהשכלתן והכשרתן הפורמלית נרכשו בחברות אינדיבידואליסטיות, ואמונה כי הם "חושבים שהם מבינים טוב יותר את האישה המוכה", "אינם מכבדים את הבעל", "אינם מבינים את חשיבות המשפחה ומשמעותה בתרבותנו", "מסיתים את האישה למרוד בבעלה, במשפחתה ובתרבותה", "מאמצים את נקודת המבט שלה ומאמינים לה יותר מאשר לבעלה", "גורמים למחלוקת בין אנשים נשואים" ואפילו "נוקמים בבעל, מתנקמים ומשפילים אותו". ביטויים אלה של חשד ועוינות כנגד סוכני שינוי חיצוניים ופורמליים מגבירים את חששות האישה המוכה ומונעים ממנה לבקש מהם עזרה. עניין זה בתורו מחזק את חוסר האונים והייאוש שלה (Abraham, 2000; Haj-Yahia, 2000b; McGee, 1997).

עד כאן נדונו נסיבות חייהן של נשים מוכות בתרבויות קולקטיביסטיות. בחלק הבא של המאמר תיבחן הרלוונטיות של מושג העצמה להקלה על נסיבות חיים אלה. תיבדקנה סוגיות העשויות לעלות במהלך יישום גישה של העצמה בהתערבות עם נשים מוכות בתרבויות אלה. תוצענה דרכים ליישום גישה זאת, תוך מודעות להקשר הקולקטיביסטי, שמירה על רגישות להקשר ולערכיו, ויחד עם זאת התמקדות בדרכים להעניק לפרט ולקולקטיב שליטה בשינוי החברתי והאישי הנחוץ לשמירה על שלום הנשים.

האם העצמה רלוונטית להתערבות עם נשים מוכות בתרבויות קולקטיביסטיות?

השאלה התיאורטית

האם העצמה, כמושג תיאורטי וכפרקטיקה מקצועית, היא שימושית להתערבות במצבן של נשים מוכות בתרבויות קולקטיביסטיות? שאלה זו בניסוח שונה – עד

כמה התיאוריה של העצמה היא תלוית-תרבות – נשאלת מאז ראשית המשגת ההעצמה. העצמה היא מושג שפותח בתרבות מערבית דמוקרטית אינדיבידואליסטית, ומשום כך יש להניח כי הוא תלוי-תרבות כזאת, וכל שימוש בו מחוץ להקשר זה צריך להיות זהיר וביקורתי (Gutierrez, 1990; Serrano-Garcia, 1984). אולם הספרות בתחום ההעצמה, במיוחד בחלקה התיאורטי יותר, מלמדת כי גישה של העצמה איננה מתנגשת עם רוח התרבות או החברה הקולקטיביסטית. יתר על כן, נראה שהמושג פותח על מנת ליצור רגישות רבה יותר בקרב אנשי מקצוע וחוקרים לנזק שגורמות תיאוריות הגמוניות ומונוליטיות, הנוטות להשתלט ולדחוק לשוליים דרכי חשיבה ועשייה זרות לשיטתן (Friedmann, 1992; Sandercock, 2003).

העצמה היא, כאמור, תהליך המעבר של אנשים ממצב של חוסר אוניס לשליטה רבה יותר בחייהם, בגורלם ובסביבתם. התהליך מקבל את תוקפו לא רק מהתרחשות בחיי הפרט, אלא במיוחד ובעיקר מכך שהוא מתרחש בחייהם של פרטים החווים אותו במסגרת קולקטיבית שממנה הם שואבים עידוד וכוחות להתגבר על מכשולים ולרכוש יכולות חדשות הנדרשות למצב החדש. מכאן שתהליך העצמה מוצלח תלוי לא רק באנשים שחווים אותו, אלא גם בקולקטיב שהם מארגנים, או שמתארגן בסביבתם, ומספק להם תמיכה, מסגרת ומשמעות. שיאו של תהליך ההעצמה הוא כאשר אנשים משיגים שליטה לא רק בחייהם ובגורלם, אלא גם בסביבתם, ולשם כך הם נדרשים לבניית קהילה – להקמת קולקטיב במקום שהוא חסר (סדן, 1997).

תיאוריה של העצמה אינה מתמקדת במיוחד בהצלחתם של יחידים, בדרך שבה אישה מוכה יחידה מצליחה להתגבר על האלימות נגדה, לצאת ממצב חוסר אוניס למצב שבו יש לה יותר שליטה בחיים, ואף לזכות בעוצמה רבה. יחידות ויחידים כאלה היו תמיד: אלה אותם אנשים שבזכות יכולות יוצאות דופן, תכונות ייחודיות או מזל מיוחד מצליחים להשיג את אשר נבצר ממרבית האנשים השייכים לאותה קבוצה חברתית. הם היוצא מהכלל המעיד על הכלל, ולא להיפך. התיאוריה של ההעצמה מתמקדת בעיקר בחוסר אוניס חברתי-קולקטיבי של קבוצות גדולות, במקרה שלנו של נשים מוכות. אישה מוכה אינה מקרה יחיד. מצבה הקשה ואי יכולתה להשתחרר ממנו טיפוסי לקבוצה שלמה של נשים שכלפיה מתנהגת החברה באופן דומה. במקרה שבו הכישלון הוא קולקטיבי, חשוב לשייך אותו למערכת מכשילת ההעצמה ולא ליחידים שנכשלו (סדן, 1997).

בעקבות הגדרה זו ניתן לטעון כי העצמה היא תיאוריה קולקטיביסטית לקהלים בעלי גישה אינדיבידואליסטית. סולומון (Solomon, 1976) בספרה "העצמה שחורה" השתמשה לראשונה במושג בצורה שיטתית. היא המשיגה העצמה כדי לתאר פרקטיקות מפלות של עובדים סוציאליים כלפי לקוחות ממוצא אפרו-אמריקני, ובהקשר זה הציגה את הקולקטיב שהלקוחות משתייכים אליו – בצורת קבוצות

וקהילות המוגדרות על פי מוצא אתני, או תרבות מיעוט – כרמת התערבות וניתוח חשובה לאנשי מקצוע המתערבים בחיי הפרט.

תיאוריית ההעצמה מזכירה לאנשי מקצוע כי נשים מוכות חיות גם בתוך הקשר קולקטיבי – בקבוצת השווים, כחלק מקהילה, כאזרחיות במרחב ציבורי, כמשתתפות בארגון קהילתי. היא מדגישה את חשיבות ההיבט הציבורי בקיום האנושי. לנשים שחוו אלימות חשוב להיות סוכנות חברתיות פעילות המשתתפות בפוליטיקה של חייהן, ובעיצוב גורלן והחברה שהן שייכות אליה (Bauman, 2002). ניתן לומר כי העצמה כתיאוריה חברתית משרתת חזון "ניאו-קולקטיביסטי", שלפיו האינדיבידואל הוא אנושי במלוא מובן המילה רק כאשר הוא גם פעיל חברתית בעיצוב גורלו וסביבת חייו (Rappaport, 1987). חלק מן המשתמשים במושג העצמה מעדיפים את החזון השמרני-האינדיבידואליסטי של התעצמות (self-empowerment) (Etzioni, 1993). אולם כל האידיאולוגיות החברתיות המיוצגות בספרות על העצמה מציבות במוקד תהליך ההעצמה את חשיבות הקולקטיב, בדמות הקבוצה, הארגון הקהילתי, הקהילה ותחושת הקהילתיות (ראו דיון אצל סדן, 1997).

העצמה מבוססת על תיאוריות של עוצמה שלפיהן יחסי עוצמה ומכניזמים של עוצמה קיימים בד בבד עם קיום יחסים חברתיים, והם משפיעים על ערכים, על אמונות ועל התנהגות בדרכים חשובות (סדן, 1997; Giddens, 1997; Foucault, 1980). הידע הפרקטי על התנהגות אנושית שאוב ברובו מן הפסיכולוגיה, ותיאוריית העוצמה מוסיפה גם מקורות סוציולוגיים. ניתן לראות בכך דוגמה נוספת לאופן שבו העצמה תורמת הבנות קולקטיביות (חברתיות) לתיאוריות אינדיבידואליסטיות (פסיכולוגיות).

תיאוריות העוצמה מסייעות לאנשי מקצוע להבין מדוע נשים מוכות בחברה קולקטיבית לא ינצלו, לדוגמה, מפגש של המשפחה המורחבת או חתונה משפחתית כדי לבקש בפומבי עזרה מקרובי משפחה, ומדוע הן מהססות, מתוך ידיעת מצבן האמיתי ולא מתוך בורות ואי מודעות, לבקש עזרה של שירותי רווחה פורמליים. חוסר האונים של אישה איננו הסיבה לחוסר יכולתה לבקש עזרה. להיפך, תיאוריות העוצמה מלמדות כי חוסר האונים הוא תוצאה של האיגוף שבו נמצאת האישה, וכי ככל שנמשכת האלימות כלפיה כך הולך ומתחזק בקרבה, כמו גם במערכת הסובבת אותה, מיסוד חולשתה. ההסבר לשתיקתה של האישה המוכה בתרבות הקולקטיבית הוא אותו הסבר שבאמצעותו הסביר גבנטה (Gaventa, 1980) את שתיקתם של אנשים עניים באפליציה נוכח עוול משווע – זוהי השתיקה של מי שיודעים, או מבינים, או מרגישים בנפשם וברוחם, כי עוצמה היא מאורגנת וכי הם מאוגפים ומודרים, מבודדים זה מזה ומאחרים, במערכה שתוצאתה ידועה מראש. כלומר, ההחלטה של האישה המוכה שלא לפעול הינה במקרים רבים החלטה מודעת הנובעת משיקולים הגיוניים של הערכת המציאות ושל האופציות המוגבלות המוצעות

לה בשדה יחסי העוצמה שבו היא חיה. תיאוריית העוצמה מציגה היטב את המלכוד שבו נשים מוכות בתרבויות קולקטיביסטיות מוצאות את עצמן (סדן, 1997; Gaventa, 1980; Lukes, 1974; Mann, 1986).

ההכרה התיאורטית בכך שעוצמה היא תמיד שיטתית ומאורגנת, וכי חוסר אונים של יחידים וקבוצות הוא תוצאה של מכניזמים ואסטרטגיות המבודדים אנשים לא רק מקהילתם אלא גם זה מזה, היא המפתח להבנת סוג הסיוע הנדרש לנשים מוכות (סדן, 1997; Clegg, 1989). מתוך תיאוריה זו נובע העיקרון של התערבות במספר רמות: לא מספיק לחזק את המודעות העצמית של הנשים המוכות ולשחררן מרגשי ההאשמה העצמית שמתפתחים כתוצאה מהתגובות המאשימות של הקהילה; יש לדאוג לכך שהן לא תיוותרנה בבידוד שנכפה עליהן על ידי הבעל ועל ידי מכניזמים של הדרה חברתית שמפעיל הקולקטיב נגדן. לכן חשוב לפעול קבוצתית וארגונית כדי לאפשר מפגש של נשים במצב זה, שבאמצעותו תוכלנה להתחזק באמונותיהן ובמודעותן החדשה, וגם להתחיל לבנות לעצמן מערכת תמיכה טבעית מתאימה. כמו כן מלמדת התיאוריה כי לא מספיק להפעיל שתי רמות אלה – האישית והבין-אישית – אלא יש גם לסייע בבניית מערכת קהילתית אשר תארגן רשתות חברתיות שבהן ניתן לכלול את כלל הנשים, אלה שחוות אלימות, אלה שהתגברו עליה ואלה המעוניינות למנוע אותה, כדי להפוך את הסיוע לנשים הסובלות מאלימות במשפחה למנגנון לגיטימי, לחלק מן החיים בקהילה.

ניתן לסכם ולומר כי העצמה כתיאוריה עשויה להיות שימושית להבנת הקשרים קולקטיביסטיים, וכי היא יכולה לסייע לשיפור מצבן של נשים מוכות בתרבויות כאלה. אולם עדיין יש לשאול: האם הפרקטיקה העכשווית המקובלת בתחום ההעצמה מתאימה ליישום במצבן של נשים אלו?

שאלת המטה-פרקטיקה

לפני שנעבור לדיון בפרקטיקה, נציין שלוש סוגיות הנוגעות למטה-פרקטיקה בהתערבות מקצועית בקהילות בעלות תרבות קולקטיביסטית. סוגיות אלה מגשרות בין התיאורטי לפרקטי כי הן דנות במצבם של אנשי המקצוע המבקשים לעסוק בשינוי בתרבות קולקטיביסטית.

ראשית, העצמה היא תיאוריה ביקורתית, היבט נוסף ההופך אותה מתאימה ליישום בהקשרים זרים לתרבות שממנה צמחה. העצמה תובעת מאנשי המקצוע לחוש תמיד כמו זרים, כחיצוניים למערכת שבה הם מתערבים, כדי לשמור על הרגישות הנחוצה להבנת ההיבטים הבלתי ידועים הרבים של כל מצב אנושי. עדיף להניח כי הנשים שבהן הם מטפלים באות ממקום, מחוויה ומהיסטוריה הזרים לאנשי המקצוע, מאשר להניח את ההיפך. הכשלת העצמה (disempowerment) – שתוצאותיה תלות,

פסיביות וחוסר ישע – היא סכנה האורבת לפתחה של כל התערבות מקצועית, וכדי להימנע ממנה ככל האפשר חשוב שהמתערבים בחיי אחרים יהיו ביקורתיים כלפי הפרקטיקה שלהם ומודעים למגבלותיהם המקצועיות. הסיכוי שאנשי מקצוע יעזרו ללקוחותיהם ללמוד לשלוט בעולמם במקום "לתקן" או "להציל" אותם תלוי בפרקטיקה הביקורתית הזאת (רבינוביץ, 1995; Morris, 1997; Freire, 1985).

שנית, אשת המקצוע המגיעה להתערבות עם נשים מוכות בהקשר קולקטיביסטי עשויה לגלות כי ההתייחסות אליה כאישה (אולם זה עשוי להיות גם מצבם של סוכני שינוי גברים) דומה להתייחסות אל האישה המוכה. היא עלולה לגלות כי היא מבודדת, מפוחדת וחסרת אונים במקום שבו עוצמה חברתית מתבטאת גם באלימות סמויה. היא עלולה להיות זרה לא רצויה שנמצאת מלכתחילה בעמדה שולית (סדן, 1997). האם מתוך עמדה זאת תוכל לסייע לאישה המוכה?

הסוגיה המטה-פרקטית השלישית נוגעת לדואליות האינדיבידואליסטית-קולקטיביסטית שהיא חלק מן המורשת (ואף האישיות) של רבים מסוכני השינוי, אשר גדלו, כמו מחברי מאמר זה, בתרבויות קולקטיביסטיות ורכשו את ערכיהם האינדיבידואליסטיים באמצעות לימודים אקדמיים, התנסות והכשרה בחברות מערביות אינדיבידואליסטיות. רגליהם של רבים מאנשי מקצוע אלה נטועות בשני העולמות. משום כך, הצורך לשלב ולערב את התרבויות האינדיבידואליסטית והקולקטיביסטית מעסיק אותנו כמו המשימה של הבדלה ביניהן, שהיא במוקד מאמר זה.

יש להדגיש את המלכוד האישי שאנשי המקצוע עשויים להימצא בו בבואם להתערב עם נשים מוכות בחברות קולקטיביסטיות: מקצועיות וארגונית הם זרים מבודדים בתרבות עוינת, ועם זאת, ייתכן שאינם זרים לחלוטין למה שמתרחש, אם גדלו על אותן עמדות וערכים שעתה, מתוך עמדה אנושית, מקצועית וארגונית, הם מבקשים לשנות. הבנה אינטימית של התרבות הקולקטיביסטית והמודעות למגבלות הבנה זו עשויים לשמש כמקור חשוב של ידע ויכולות מקצועיות (סימונס, 1995).

השאלה הפרקטית

גוטיירז (Gutierrez, 1987) הציעה ארבעה תהליכי משנה העשויים לתרום להעצמה של נשים מוכות:

1. חיזוק החוללות העצמית של האישה המוכה (Bandura, 1989), חיזוק האמונה של האישה כי היא יכולה לחולל תוצאות רצויות בחייה.
2. הפחתת ההאשמה העצמית אצל האישה המוכה לאלימות כלפיה. חשוב שהאישה תחדל להאשים את עצמה ולחפש בהתנהגותה את הסיבות לאלימות של הבעל. הכוונה היא להפעיל תהליך שינוי שיעזור לאישה להבין כי היא אינה אחראית לאלימות כלפיה.

3. לקיחת אחריות לשינוי. לפי תהליך זה, במקום שהאישה תיקח אחריות על האלימות של הבעל, כלומר, שתראה את עצמה כסיבת ההתעללות בה, היא בוחרת לקחת אחריות על גורלה – בהווה ובעתיד; ולראות שיש לה אחריות לשחרור מן האלימות כלפיה.

4. פיתוח מודעות אישית קבוצתית ביקורתית בקרב הנשים המוכות. זהו שלב קולקטיבי, שאמנם מתקשר לשינוי במודעות האישית של כל אישה, אך מתרחש בצורה היעילה ביותר בקבוצות ובארגונים חברתיים. הנשים מפתחות הבנה חדשה של מצבן, ובמקביל מחזקות קשרים חברתיים ואישיים מחוץ למסגרת המשפחתית עם נשים ששותפות לגורלן, ויכולות לתמוך זו בזו בתחום הרגשי, וגם בתחומים החברתיים הרלוונטיים.

אסטרטגיה זו מכירה בקשר שבין האישי לחברתי, ומדגישה את הצורך לעבוד ברמה האישית, ברמה הבין-אישית וברמה החברתית כדי לעזור לנשים מוכות לשנות את מצבן. בוש וולנטיין (Busch & Valentine, 2000) מציעות גם הן שלוש רמות של שינוי: תוך-אישי, בין-אישי ומוסדי-חברתי. הן מציינות כי השינוי האישי יכול להתקיים בתוך הקשר חברתי שבו רווחים כבר חוקים התומכים בפרטים ובקהילות המגינים על נשים מפני אלימות.

שתי גישות אלה מייצגות התערבויות של העצמה עבור נשים בתרבות מערבית אינדיבידואליסטית, אך הן מקובלות כגישות אוניברסליות לא רק ברמה העקרונית אלא גם ברמה המעשית. עם כל חשיבותן אין בגישות אלה מספיק ניסיון פרקטי מהסוג הנדרש מאנשי מקצוע העובדים עם נשים מוכות בהקשרים תרבותיים קולקטיביסטיים. אנשי מקצוע בתרבויות קולקטיביסטיות יכולים להשתמש במודלים אוניברסליים של העצמה לצורך הפרקטיקה שלהם, אולם עליהם לערוך התאמות שונות במודלים אלה. מספר סוגיות עולות מן הצורך להתאים פרקטיקה אינדיבידואליסטית לעבודה עם נשים מוכות בתרבות קולקטיביסטית: סוגיות הנוגעות לידע הנחוץ להתערבות מעודדת העצמה בתרבות קולקטיביסטית; סוגיות הנוגעות לאבחון ולהבנת ההקשר החברתי שבו חיה האישה המוכה; וסוגיות הנוגעות לארגון המעסיק וליכולות הארגון וההתארגנות של אנשי המקצוע.

סוגיות הנוגעות לידע על התערבות מעודדת העצמה בתרבות קולקטיביסטית

העצמה היא תהליך שעל נשים מוכות לעבור בכוחות עצמן. אנשי מקצוע אינם "מעצימים" אנשים אחרים, ולכן אין להשתמש במילה "העצמה" לתיאור מה שאנשי

מקצוע עושים. הם יכולים לעודד, לסייע, לחזק או למנוע את התהליך, אך הם אינם יכולים להעצים. העצמה יכולה להיות אמת מידה להערכת הפרקטיקה: ניתן להעריך תוצאות התערבות על פי מידת השליטה שאישה מוכה, או קבוצה של נשים מוכות, השיגו תוך כדי עבודה עם עובדת סוציאלית.

במוקד הידע הפרקטי שתי אסטרטגיות מרכזיות שמטרתן היא עידוד העצמתן של הנשים: האחת היא לאפשר לנשים מוכות רכישת יכולות ומיומנויות נחוצות להשגת שליטה בחייהן, והשנייה היא להסיר מכשולים ומחסומים מדרכן להשגת שליטה רבה יותר בחיים ובסביבה. בבסיסו של כל מודל פרקטי של העצמה תתגלינה שתי אסטרטגיות אלה, אולם לא כל הכותבים מבהירים אותן די הצורך (Morris, 1997; Rose & Black, 1985). כדי לעודד העצמה אי אפשר להסתפק בטכניקות מתאימות. אנשי המקצוע חייבים להשלים עם כך שההתערבות המקצועית עם נשים מוכות היא גם עשייה פוליטית. לשם שכלול הפונקציה הפוליטית יש צורך בשיטות מתאימות. לא ניתן להיכנס למצב חברתי בלתי מוכר ללא שני ארגוני הכלים, של סוכן השינוי ושל הדיפלומט. איש המקצוע לא ישרוד עם ארגו כלים אחד בלבד. פוליטיקה איננה רק טקטיקה של עוצמה, אלא גם ההבנה כיצד לשרוד בזירות חברתיות ותרבותיות שבהן מתייחסים אל איש המקצוע לא כאל מקצוען אלא כאל מטריד וכאל סוכן של כוחות חיצוניים. ההישרדות של עובדים סוציאליים בנסיבות כאלה היא חיונית כדי לסייע לנשים מוכות, שהינן על פי רוב מבודדות, מדוכאות ומאוימות. מצבן של נשים אלה יהיה גרוע יותר אם העובד הסוציאלי, שהן מצאו את האומץ לתת בו אמון, אולץ לעזוב, נבהל או נשחק (Rose & Black, 1985).

מספר תפקידים צריכים להשתלב היטב בבסיס הפרקטיקה, כי הם קריטיים לשלב שבו אנשי מקצוע נדרשים לסייע לנשים אלה להסתדר מחדש בתוך מצב כואב שהן אינן יכולות להימלט ממנו: תפקידים של גישור, אֶפְשׁוּר, הטְרֵמָה (priming), חינוך וקישור (Solomon, 1985), ותפקיד בעל הברית (ברק וסדן, 2003). האחרון הוא אולי הקשה ביותר לאנשי מקצוע בעבודתם עם נשים מוכות, כי הוא דורש לא רק הכרה ביכולתן של נשים אלה לקבל שליטה על תהליך השינוי, אלא גם נכונות לסייע להן במעשה ובמחדל, ככל שתבקשנה. אף על פי שהמטרה של עובדים סוציאליים היא הפסקת הסבל והאלימות במשפחה, השיא של תהליך ההעצמה של נשים מוכות מתרחש לאחר שבירת מעגל האלימות הביתית. כלומר, אנשי המקצוע צריכים כלים כדי לסייע לנשים אלה לשרוד ואף לשגשג במסגרת הקולקטיב שלהן.

רמת ההתערבות היא הסוגיה האחרונה, אם כי לא פחות חשובה, מבין סוגיות הידע הפרקטי. במודלים התיאורטיים שהוצגו מתחילים שלבי ההתערבות מן הפרט וממשיכים אל הקבוצה ואל הקהילה, והם צריכים להיבנות מתוך העבודה עם האישה המוכה במרחב הפרטי – בתוך ביתה. התפתחות זאת מייצגת מודל

אינדיבידואליסטי, המניח כי המרחב הפרטי הוא נתון, וכי הוא מרחב אישי בטוח של האישה, וכי המרחב "הקהילתי" איננו קיים כלל ויש לבנות אותו, או להתחבר אליו בעזרת קבוצת הנשים המוכות שתיווצר בהמשך ההתערבות. אלה הן הנחות יסוד שאינן מתאימות לחברה קולקטיביסטית. בתרבות קולקטיביסטית מתקיימת במרחב הציבורי פעילות רבה ועניפה, ואישה אחת תתקשה מאוד ליזום שינויים "מלמטה" במבנהו. אי לכך, סוכן השינוי החיצוני בתרבות קולקטיביסטית נדרש לעסוק בהתערבות מונעת גם ברמה הקהילתית, ולא בשלבים מתקדמים לאחר התחלת התהליך הפרטני, אלא עם תחילת ההתערבות הפרטנית. כפי שהובהר בחלק הראשון של המאמר, העצמי הקולקטיבי של האישה מרכזי כמו העצמי הפרטי שלה; ומכיוון שהעצמי הקולקטיבי אינו בשליטת האישה לבדה, על העובד הסוציאלי להתייחס גם למרכיבו במהלך הטיפול והשינוי. תפקידי תיווך, קישור, חינוך והטרמה יביאו תועלת רבה ברמת ההתערבות הזאת.

סוגיית האבחון – עד כמה ההקשר החברתי חשוב להתערבות?

מן האמור לעיל נובעת סוגיית האבחון, שגם היא סוגיה של ידע. איזה ידע נחוץ לנו כדי להתערב במצב לא מוכר? ניתן לטעון כי כל מצב חברתי איננו מוכר, וכי מספיק לאפשר לעובדים סוציאליים לעבוד באמצעות כלי ההיכרות והאבחון שכבר קיימים בידיהם ואלה יספיקו גם להתערבות בתרבויות קולקטיביסטיות.

מכיוון שבתרבויות אלה העצמי הפרטי משוקע ומובנה עמוקות בעצמי הקולקטיבי, לא ניתן להסתפק בהבנת המצב האישי והמשפחתי הגרעיני של האישה המוכה הזקוקה לסיוע דחוף ולעתים אף קריטי. הכרחי להבין את ייחודיות מצבה החברתי. ההקשר הקהילתי והתרבותי שבמסגרתו מתרחשת האלימות נגד האישה חשוב כמו הבנת בעיית האלימות.

כדי להבין את מצב האישה יש להבין את הקהילה שבה היא ומשפחתה חיים, וגם את קהילת המוצא שלה. את הקהילה יש לאבחן בעזרת האישה המוכה עצמה, כי כלים שגורתיים של "היכרות עם הקהילה" עשויים להניב מבט שטחי שלא יגלה את סכך היחסים והרשתות המעורבים בקשר המשפחתי הייחודי. האבחון המערכתני-הקהילתי, שבמרכזו הפרט, מבטיח כי העובד הסוציאלי יקבל יותר מאשר רק ניתוח סוציולוגי וארגוני של הקהילה. העובד הסוציאלי צריך להתאמץ לחוש את הקהילה הזאת באמצעות אמפתיה הנחוצה לקליטת כלל הערכים והעמדות, לא רק כפי שהם מתבטאים כלפי האישה המוכה, אלא כפי שהם מתקיימים בחייה ובחיי הקהילה כולה.

השאלות מורכבות: כמה מההקשר צריך להיות כלול באבחון וממה ניתן להתעלם? כמה ידע חברתי נחוץ וכיצד להשיג ידע זה ולפרש אותו? כמו בטיפול עם הפרט, "ידע אובייקטיבי" על המצב החברתי שבו נמצאת האישה המוכה עלול להיות בלתי מספק, ואילו הידע של האישה עצמה – כמסרנית (אינפורמנטית) יחידה ובודדה בתחילת התהליך, שאז אנשי המקצוע זקוקים במיוחד לכל פיסת מידע – הוא חשוב מאוד, אך גם הוא יכול שלא לספק כל מה שיש לדעת. אין הכוונה לרמוז כי האישה המוכה אינה בעלת ידע אמין, אלא על כך שהיא עלולה שלא להיות מודעת לכל מה שהיא יודעת ולמה שחשוב לסוכן השינוי לדעת מתוך הסיפור שלה (השינוי שעוד אמור להתחולל בתהליך ההעצמה שלה הוא שהיא תוכל לספר את הסיפור שלה ולעצב לעצמה במילים שלה את הגדרת מצבה ומשמעות מעשיה).

סוגיות של ארגון והתארגנות

פרקטיקה של העצמה מדגישה כמה רמות של התערבות, ובמיוחד את הצורך לגייס את הנשים המוכות, ונשים בכלל, לסייע לעצמן באמצעים חברתיים (Busch & Valentine, 2000). הכוונה היא להתארגנות ברמה קבוצתית וקהילתית שהעובד הסוציאלי צריך לאפשר, גם אם אינו מיומן בעצמו בשיטותיהן. השירות המעניק את שירותי העבודה הסוציאלית צריך לספק תמיכה וביטחון לאנשי המקצוע, וגם לנשים המוכות שצריכות לפתח אמון בפרקטיקה של העבודה הסוציאלית. השירות הסוציאלי צריך גם לרכוש את אמונה של הקהילה הקולקטיבית שנשים אלה משתייכות אליה. הקהילה צריכה לפתח אמון בשירות עצמו.

כדי להצליח בכך, חשוב שהשירות יפעל מתוך מתקנים ובאמצעות שירותים מתאימים לקהילה. הסביבה הפיזית שבה מתרחשת ההתערבות צריכה לשדר כבוד לקהילה ולמעמד של מגשרים הבאים מן הקהילה, וגם לכבד את המשפחות המעורבות במקרה המטופל. סביבה מכבדת ולא מאיימת מסייעת בהחלשת ההתנגדות להתערבות החיצונית ולקבלת סוכני השינוי החיצוניים.

כדי להפיג את הבדידות הסובבת את האישה המוכה ואת העובדת עמה חשוב לערב שירותים משלימים, שממילא חיוניים לטיפול במקרי אלימות נגד נשים במשפחה בתרבות קולקטיביסטית. חשובים גם מתווכים ומגשרים המתגייסים לעזרה, כמו מנהיגים בקהילה ואנשים בעלי סמכות פוליטית, רוחנית ודתית, או בעלי סמכות מקהילה סמוכה שאינה מעורבת ישירות בסכסוך, אך בעלת מעמד במקום. הם עשויים להיות קריטיים להצלחת התהליך הסיוע. עובדים סוציאליים פרטניים אמונים על חשאיות הנדרשת לשם שמירה על הסודיות ועל הפרטיות של הנשים, והתנהגות

מקצועית זאת עומדת בסתירה מסוימת להמלצות שהוזכרו כאן. גם בתרבות קולקטיביסטית יש צורך בשמירה על סודיות ועל פרטיות הלקוחות. יחד עם זאת, תהליכי עידוד ההעצמה של נשים מוכות דורשים גם תהליכי נורמליזציה והחצנה של המתרחש במרחב הפרטי אל תוך המרחב הציבורי (Saleebey, 1999). משום כך יש בהגנה על הסודיות של אישה פרטית אחת גם סכנה של בידוד והפרדה בין הנשים המוכות כקבוצה חברתית.

העצמה פירושה גם שינוי חברתי – הפסקת האלימות במשפחה בחברה כולה – ולא רק שינוי אישי. כלים להתארגנות הם המאפשרים לתהליך ההעצמה לנוע מ"אני" ל"אנחנו", כדברי בוש ווולנטיין (Busch & Valentine, 2000), מאישה אחת והשינוי בחייה לקבוצה של נשים ומודעותן למצבן, ומשם לשינוי בקהילה ולתרומה חברתית שתקל על חייהן של נשים אחרות הנתונות באותו מצב. ההיבט המסוכן ביותר במצבן של נשים מוכות בכל תרבות ובכל חברה הוא בידודן מן המרחב הציבורי באמצעי הפחדה וטרור. פעולת הנגד הברוקה נגד מצב של הדרה הוא "היחד". אולם יחד של נשים המתנגדות לדיכוי עשוי להיחשב כמרד בתרבות קולקטיביסטית, שאינה מעודדת נשים לחברות של שוות עם נשים, חברות שחוצה קשרים משפחתיים. לנשים בחברות קולקטיביסטיות אין לגיטימציה מלאה לנוע באופן חופשי במרחב הציבורי, ומשום כך אין לגיטימציה חברתית ליצור קשרים חברתיים שחוצים רשתות חברתיות קיימות (גם כאשר הן שוות קפה בביתן של שכנות בשעות הבוקר הן עשויות להיות מואשמות בפטפוט וברכילות). קשרים כאלה נחוצים כדי להתחבר עם נשים אחרות על בסיס גורל משותף של דיכוי ואלימות נגדן במשפחה. הרשות להתחבר יוצרת מרחב ציבורי חדש שמשמעותו שינוי קהילתי כמרכיב בשחרורן של נשים מוכות.

עובדים סוציאליים המעוניינים בתהליכי העצמה מבינים שאחד השירותים המשלימים החשובים שיכולה לספק הסוכנות הוא המקומות הציבוריים הבטוחים שהיא יכולה להקים, או לעודד, בתוך השירות או בסמוך לו, שם יכולות נשים להתכנס בצורה מובנית וטקסית לפעולה מכובדת ומוכרת על ידי הקהילה. מקומות ציבוריים כאלה יכולים לשמש למטרות שונות, לחינוך, לפיתוח שירותים חיוניים, וגם לתמיכה הדדית לאותן נשים הזקוקות לכך. לדוגמה, אלמנות דרוזיות בצפון הארץ התארגנו בסדנה של אריגה ומלאכת יד כדי להמשיך לחיות. ציפו מהן להמשיך לחיות באבל ובבידוד כל ימי חייהן, אך הן התארגנו בעזרת עובדת סוציאלית, וקיבלו רשות מהקהילה להיות זו בחברת זו, להתכנס, לעבוד יחד, וליהנות מחברה חיצונית (בשיר, סדן ושפירו, 1998; JDC Israel, 1996). דוגמה אחרת היא נשים בשכונת מצוקה בתל אביב שנפגשו במסגרת של תיאטרון קהילתי בעזרת עובדות סוציאליות, וגילו שם כי כולן סובלות מאלימות במשפחה. הן העלו מחזה שעסק באלימות הזאת, ותוך כדי העבודה המשותפת עליו גם נאבקו על הרשות להציגו ואף הציגו אותו בפומבי. הן

הפכו את מצוקתן האישית לבעיה חברתית, והעלו אותה במרחב הציבורי הקהילתי בפני בעליהן ושכניהן (מחבואים, 1998).

המצב האישי של הנשים בדוגמאות שהובאו כאן השתפר, אך לא רק באמצעות התערבות פרטנית, אלא באמצעות קבוצה של נשים כמותן שממנה הן שאבו כוח. הכוח הסינרגי של הקהילה שהן יצרו לעצמן, בתוך קהילת המוצא שלהן, סייע להן להיאבק על שינוי מצבן. דוגמאות אלה מתאימות גם להסבר הפמיניסטי הקולקטיביסטי של "עוצמה עם" במקום "עוצמה על": הנשים מתוך יוזמתן חוברות לא רק זו אל זו, אלא אל הקהילה שבה הן חיות. הן עושות מעשים המשפרים את יכולתן לחיות ביחד עם משפחתן הקרובה והמורחבת, ובכך משנות במידה מסוימת את התרבות המקומית, כדי שתכלול גם אותן. הן יוצרות הכלה חברתית ומגיבות על ההדרה החברתית שהייתה מנת חלקן במעשה חיובי – פעילות למען וביחד, ולא פעילות נגד (Miller, 1983).

היכולת לשלוט בחיים ובסביבה איננה יכולת אינדיבידואלית בלבד, אלא חלק ממיומנויות חברתיות שנשים זקוקות להן על מנת להשפיע על מה שמשפיע עליהן. רכישת מיומנויות אלה היא שלב חשוב בתהליך ההעצמה של נשים מוכות. באמצעות מיומנויות אלה הופכת קבוצה של נשים מוכות לגוף מאורגן יותר והן זוכות ליותר עצמאות.

כאמור, לתרבויות קולקטיביסטיות יש מערכות סיוע ותמיכה המתאימות לערכיהן ולאורח חייהן. אנשי מקצוע בשירותים חברתיים יכולים לפתח יכולות מקצועיות לסייע לקהילה שבה הם נותנים שירותים, להרחיב את רשתות התמיכה הטבעיות של נשים, ולכלול בתוכן מה שקודם הדירו ונידו, ובכך לספק לקבוצות של נשים המעוניינות בהפסקת האלימות נגדן אוטונומיה ועצמאות שתאפשרנה גדילה והתפתחות. נשים שהיו קורבנות אלימות במשפחתן ונעזרו בדרך שהעצימה אותן, אינן רק משוחררות מפחד ומכאב, הן גם בעלות ידע חשוב ויכולות חשובות, והן עשויות לדעת כיצד לסייע לנשים אחרות בקהילה דומה ובמצבים דומים. משמעות ההעצמה ברמה האישית היא שאישה שקיבלה עזרה מקבלת הזדמנות לעזור לנשים אחרות, וזוהי אחת המשמעותיות של שליטה רבה יותר בחיים – "הבנת משמעות הסבל שחווייתי, כדי שאוכל לסייע לאחרים" (Rappaport, 1987). הכוח החדש שלהן עשוי להתבטא בתרומתן לקולקטיב שלהן, לא בחזרה שקטה למקומן הקודם, אלא בעזרת ארגון פתונות חדשים עבור הקולקטיב שלהן כדי שילמד כיצד להתמודד בצורה יותר מוצלחת עם אלימות כלפי חבריו. כאשר ברשת החברתית הקולקטיביסטית כבר מצויים גורמים מסייעים כאלה, יוכלו עובדים סוציאליים חדשים שיגיעו לקהילה להסתייע באותם גורמים בטיפולם בנשים מוכות. הם לא יאלצו להתמודד עם הקולקטיב, אלא יוכלו להסתייע בו.

סיכום

המאמר ביקש להצביע על מספר סוגיות בהתערבות עם נשים מוכות בחברות קולקטיביסטיות בכלל, ועל האתגר של יישום פרקטיקה של העצמה לסיוע לנשים מוכות בתרבויות אלה, בפרט. המאמר התמקד במשמעות העצמי, בעמדות, בערכים, בפעילויות ובהתנהגויות בחברות קולקטיביסטיות, ובהשתקפותם של מימדים אלה בהתמודדותן של נשים בחברות הקולקטיביסטיות עם אלימות בני זוגן נגדן. בנוסף לכך, נדונו השלכותיהם של ארבעה מימדים אלה על התערבותם של אנשי מקצוע עם נשים מוכות בחברות קולקטיביסטיות ועל העצמתן של נשים מוכות בחברות אלה.

להערכתנו חיוני לבחון באיזו מידה מודעים אנשי מקצוע בשירותי הרווחה, הבריאות ובריאות הנפש, המערכת המשפטית ומערכת אכיפת החוק, העובדים עם נשים מחברות קולקטיביסטיות החיות בצד חברות אינדיבידואליסטיות באותה מדינה, להקשר הקולקטיביסטי שבו חיה האישה המוכה, ובאיזו מידה הם מתחשבים בו. חשוב לבדוק באיזו מידה אנשי מקצוע משקיעים ושוקדים על פיתוחן של התערבויות רגישות להקשר זה, ובאיזו מידה הם בוחנים את יעילותן להבטחת ביטחונם, שלומם ורווחתם של הנשים וילדיהן. אפשר כי מציאת תשובות לשאלות אלה יכולה לעזור לעמוד מקרוב על יכולתם של ארבעת המרכיבים – העצמי, עמדות, ערכים ופעילויות והתנהגויות – לנבא כישלון או הצלחה במימוש מטרות ההתערבות המקצועית.

מאמר זה לא התיימר לספק מודל להתערבות ולהעצמה של נשים מוכות בחברות קולקטיביסטיות, אלא ניסה להבהיר כיצד משתקף הקשר זה בבעיית האלימות נגד נשים, ובעיקר באופן ההתמודדות של הנשים עם אלימות כלפיהן. דומה שאין פסול בכך שמטפלים ועובדי שירותי רווחה ואנוש בחברות קולקטיביסטיות, בעבודתם עם נשים מוכות בחברות אלה, יאמצו את העקרונות הטיפולים ושיטות הטיפול אשר פותחו להתערבות עם נשים מוכות בחברות אינדיבידואליסטיות. יחד עם זאת רצוי כי בעת תכנון ומימוש מטרות ההתערבות המקצועית לפי עקרונות אלה יש להתחשב בהקשר הקולקטיביסטי שבו חיות הנשים.

המאמר ביקש להדגיש כי על אנשי מקצוע בחברות קולקטיביסטיות להניח הנחת יסוד שהתעלמות מההקשרים התרבותיים והסוציו-פוליטיים של חברות אלה עלולה לפגוע בביטחונה של האישה המוכה ואף בביטחון ילדיה. מומלץ להשתמש בשיטות התערבות מתוך רגישות להקשר השונה שבו חיות נשים מוכות בחברות שונות, ובו בזמן לשאוף לפתח התערבויות המתאימות להקשר זה ונובעות ממנו, זאת מתוך הנחה כי רגישות זו יכולה לסייע להבטחת שלומם של האישה וילדיה ולעידוד העצמתה.

לסיום חשוב לציין שוב כי לא מדובר בחברות נידחות ורחוקות, אלא בקהילות הממוקמות בתוך התרבות האינדיבידואליסטית ולצידה. המאמר הצביע על תכונותיהן המיוחדות של תרבויות אלה, והודגש עד כמה ההבנה של העצמי, הערכים העמדות וההתנהגות החברתית בהן יוצרת מצבים רגישים וממלכדים שמהן קשה לנשים מוכות להיחלץ בכוחות עצמן, או אף בסיועה של עבודה סוציאלית פרטנית המבוססת על ערכים אינדיבידואליסטיים.

באמצעות התיאוריה והפרקטיקה של העצמה הצביע המאמר על דרכים שבהן יכולים אנשי מקצוע לעודד את ההעצמה הפרטנית והקולקטיבית של הנשים במסגרת קהילתן. הודגש כי הקהילה החדשה שיוצרות נשים בתרבויות קולקטיביסטיות מהווה גם שינוי חברתי מהותי של קהילת המוצא שלהן, והובהרו התפיסות התיאורטיות והכלים המקצועיים שצריכים לאמץ עובדים סוציאליים המעוניינים בפרקטיקה של העצמה ובהתערבות רב-מערכתית.

מקורות

- ברק, ד. וסדן, א. (2003). העצמה ושותפות – טרמינולוגיה מתעתעת. בתוך א. צ'רצ'מן וא. סדן (עורכות). השתתפות: הדרך שלך להשפיע (עמודים 106–124). תל-אביב: קו אדום, הקיבוץ המאוחד.
- בשיר, מ., סדן, א. ושפירו, ד. (22 במאי 1998). העצמה ונשים בחברה הישראלית. הרצאה בפורום ללימודי נשים באוניברסיטת תל-אביב.
- מחבואים (1998). סרט תיעודי. בימוי ותסריט: איריס רובין. הפקה: סילבן ביגלאייזן. צילום: ציון רובין. עריכה: ז'ואל אלקסיס.
- סדן, א. (1997). העצמה ותכנון קהילתי: תיאוריה ופרקטיקה של פתרונות חברתיים אנושיים. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- סימונס, ג. (1995). הקואליציה הפמיניסטית באזורי הגבול. תיאוריה וביקורת, 7, 20–29.
- רבינוביץ, ד. (1995). המסע המפתל להצלת נשים חומות. תיאוריה וביקורת, 7, 5–19.
- Abraham, M. (2000). *Speaking the unspeakable*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Al-Khayyat, S. (1990). *Honour and shame: Women in modern Iraq*. London: Saqi Books.
- Bandura, A. (1989). Human agency in social cognitive theory. *American Psychologist*, 44, 1175–1184.
- Bauman, Z. (2002). *Society under siege*. Cambridge, England: Polity.
- Bontempo, R., Lobel, S., & Triandis, H. (1990). Compliance and value internalization in Brazil and the U.S.: Effects of allocentrism and anonymity. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 21, 200–213.
- Busch, N. B., & Valentine, D. (2000). Empowerment practice: A focus on battered women. *Affilia*, 15, 82–95.

- Campbell, J. C. (1992). Wife battering: Cultural contexts versus Western social sciences. In D. A. Counts, J. K. Browne, & J. Campbell (Eds.), *Sanctions and sanctuary: Cultural perspectives on the battering of wives* (pp. 229-250). Boulder, CO: Westview Press.
- Clegg, S. R. (1989). *Frameworks of power*. London: Sage Publications.
- Dobash, R. E., & Dobash, R. P. (1979). *Violence against wives*. New York: The Free Press.
- Dutton, M. A. (1992). *Empowering and healing the battered woman: A model of assessment and intervention*. New York: Springer.
- Dwairy, M. A. (1998). *Cross-cultural counseling: The Arab-Palestinian case*. New York: The Haworth Press.
- Etzioni, A. (1993). *The spirit of community: Rights, responsibilities and the communitarian agenda*. New York: Crown.
- Foucault, M. (1980). *Power/knowledge. Selected interviews & other writings, 1972-1977* (translated and edited by Colin Gordon). NY: Pantheon Books.
- Freire, P. (1985). *The politics of education*. South Hadley, MA: Bergin & Garvey.
- Friedmann, J. (1992). *Empowerment: The politics of alternative development*. Cambridge: Blackwell.
- Gaventa, Y. (1980). *Power and powerlessness: Quiescence and rebellion in an Appalachian valley*. Urbana, IL: University of Illinois Press.
- Gelles, R. J. (1983). An exchange/social control theory. In D. Finkelhor, R. J. Gelles, G. T. Hotaling, & M. A. Straus (Eds.), *The dark side of families: Current family violence research* (pp. 151-165). Beverly Hills, CA: Sage.
- Giddens, A. (1984). *The constitution of society: Outline of the theory of structuration*. Los Angeles, CA: University of California Press.
- Glen-Maye, L. (1998). Empowerment of women. In L. M. Gutierrez, R. J. Parsons, & E. O. Cox (Eds.), *Empowerment in social work practice: A sourcebook* (pp. 29-51). Pacific Grove, CA: Brooks/Cole.
- Gutierrez, L. M. (1987). *Toward a model of empowerment for social work practice*. Unpublished paper, The University of Michigan, Ann Arbor.
- Gutierrez, L. M. (1990). Working with women of color: An empowerment perspective. *Social Work, 35*, 149-153.
- Haj-Yahia, M. M. (1995). Toward culturally sensitive intervention with Arab families in Israel. *Contemporary Family Therapy, 17*, 429-447.
- Haj-Yahia, M. M. (1996). Wife abuse in the Arab society in Israel: Some challenges for future change. In J.L. Edleson & Z.C. Eisikovits (Eds.), *The future of intervention with battered women and their families* (pp. 87-101). Newbury Park, CA: Sage.
- Haj-Yahia, M. M. (1998a). A patriarchal perspective of beliefs about wife-beating among Arab Palestinian men from the West Bank and Gaza Strip. *Journal of Family Issues, 19*, 595-621.
- Haj-Yahia, M. M. (1998b). Beliefs about wife-beating among Palestinian women: The influence of their patriarchal ideology. *Violence Against Women, 4*, 533-558.
- Haj-Yahia, M. M. (2000a). The incidence of wife abuse and battering and some sociodemographic correlates as revealed in two national surveys in Palestinian society. *Journal of Family Violence, 15*, 347-374.

- Haj-Yahia, M. M. (2000b). Wife abuse and battering in the sociocultural context of Arab Society. *Family Process*, 39, 237–255.
- Haj-Yahia, M. M. (2002). Attitudes of Arab women toward different patterns of coping with wife abuse. *Journal of Interpersonal Violence*, 17, 721–745.
- Heise, L. L., Pitanguy, J., & Germain, A. (1994). *Violence against women: The hidden health burden*. Washington, D.C.: The World Bank.
- Ho, M. K. (1987). *Family therapy with ethnic minorities*. Newbury Park, CA: Sage.
- JDC Israel (1996). *Projects in the Arab society in Israel*. Jerusalem: JDC (Film).
- Levinson, D. (1989). *Family violence in cross-cultural perspective*. Newbury Park, CA: Sage.
- Lukes, S. (1974). *Power: A radical view*. London: Macmillan.
- Mann, M. (1986). *The sources of social power. Vol. I*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Matsumoto, D. (1996). *Culture and psychology*. Pacific Grove, CA: Brooks/Cole.
- McGee, M. P. (1997). Cultural values and domestic violence. In P. M. Brown & J. S. Shalett (Eds.), *Cross-cultural practice with couples and families* (pp. 129–140). New York: The Haworth Press.
- Miller, J.B. (1983). Women and power. *Social Policy*, 13(4), 3–6.
- Morris, J. (1997). *Community care: Working in partnership with service users*. Birmingham: Venture Press.
- Mullender, A. (1996). *Rethinking domestic violence: The social work and probation response*. London: Routledge.
- Rappaport, J. (1987). Terms of empowerment / exemplars of prevention. Toward a theory of community psychology. *American Journal of Community Psychology*, 15, 121–145.
- Register, E. (1993). Feminism and recovery from battering: Working with the individual woman. In M. Hansen & M. Harway (Eds.), *Battering and family therapy: A feminist perspective* (pp. 93–104). Newbury Park, CA: Sage.
- Rose, S. M., & Black, B. L. (1985). *Advocacy and empowerment: Mental health care in the community*. Boston: Routledge & Kegan Paul.
- Saleebey, D. (1999). The strengths perspective: Principles and practices. In B. R. Compton & B. Galaway (Eds.), *Social work processes*, 6th edition (pp. 14–24). Pacific Grove, CA: Brooks/Cole.
- Sandercock, L. (2003). *Cosmopolis II: Mongrel cities of the 21st century*. London: Continuum.
- Saunders, D. G. (1994). Posttraumatic stress symptom profiles of battered women: A comparison of survivors in two settings. *Violence and Victims*, 9, 31–44.
- Schechter, S. (1982). *Women and male violence: The visions and struggle of the battered women's movement*. Boston, MA: South End Press.
- Schechter, S. (1988). Building bridges between activists, professionals and researchers. In K. Yllö & M. Bograd (Eds.), *Feminist perspectives on wife abuse* (pp. 299–312). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Serrano-Garcia, I. (1984). The illusion of empowerment: Community development within a colonial context. *Prevention in Human Services*, 3, 173–200.

נשים מוכות בחברות קולקטיביסטיות: סוגיות בהתערבות ובהעצמה

- Solomon, B. B. (1976). *Black empowerment: Social work in oppressed communities*. New York: Columbia University Press.
- Solomon, B. B. (1985). How to really empower families? New strategies for social work practitioners. *Family Resource Coalition, Report 3*, 2-3.
- Swift, C., & Levin, G. (1987). Empowerment: An emerging mental health technology. *Journal of Primary Prevention*, 8, 71-94.
- Triandis, H. C., Brislin, R., & Hui, C. H. (1988). Cross-cultural training across the individualism-collectivism divide. *International Journal of Intercultural Relations*, 12, 269-289.
- Walker, L. E. (1985). Psychological impact of the criminalization of domestic violence on victims. *Victimology: An International Journal*, 10, 281-300.
- Watkins, C. R. (1982). *Victims, aggressors and the family secret*. St. Paul, MN: Department of Health and Human Services.

עמוד 452 — ריק